

İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklikler Üzerine

Hacar Verdiyeva*

716

*Tarih öylesine
konuşmayan bir hatip ki,
seleflerin vasiyetlerini tüm detay ve
tanımlarıyla haleflere belirtir,
ihtiyaç ve refah nedenlerini, gelişme ve
çöküş yollarını onlara anlatır.*

A. A. Bakıhanov

Azerbaycan XIX. yüzyıl başlarında Rusya ve İran devletleri arasında paylaşılmış; Kuzey Azerbaycan Rusya, Güney Azerbaycan da İran egemenliğine geçmiştir.

Araştırma konumuz, Azerbaycan tarihçiliğinde son yıllara kadar yeterince incelenmemiştir. Tarihçilerin bir kısmı eserlerinde ülke nüfusunun demografik durumunun bir takım alanlarına değinseler de¹ Kuzey Azerbaycan'ın arazi sınırları Baku ve Elizavetpol vilayetleri çerçevesinde ele alınmış, Nahçıvan bölgesi kısmen araştırılsa da Erivan arazisi -Azerbaycan'ın tarihi toprağı olarak- Azerbaycan tarihçiliğinde “unutulmuş”, tarihi hafızadan uzaklaştırılmış ve bir yerde “yabancılaşmış”. Yalnız Azerbaycan Cumhuriyeti ikinci kez bağımsızlığına kavuştuktan sonra araştırmacılar Azerbaycan tarihinin yeni

dönemini araştırırken, Çukur-Sed toprağını da dikkate almışlardır.²

XIX-XX. yüzyılın başlarında Erivan vilayetindeki demografik değişimler ve onların sonuçlarına geçmeden önce Rusya İmparatorluğu'nun Kuzey Azerbaycan'ı işgalinden sonra Azerbaycan topraklarında yaptığı idari-coğrafi yapılanmaya bakmak istiyoruz.

XIX. yüzyılının ilk otuz yılında Rusya İmparatorluğu' Kuzey Azerbaycan'ı işgal etmiş ve sürekli ve ardıcıl bir amaca yönelik sömürgecilik siyaseti yürütüp, Azerbaycan topraklarında “makaslama” operasyonu düzenlemiştir. XIX. yüzyılın ortalarına doğru Azerbaycan'ın kuzey hanlıkları ortadan kaldırılmış, onların yerinde Ermeni vilayeti, Kaspi vilayeti ve Gürcü-İmeretiya vilayeti oluşturulmuştu. XIX. yüzyılın 40'lı yıllarında Rusya İmparatorluğu' işgal ettiği arazileri kendisinin idarı-bölge sistemi içinde “eritmek” amacıyla Azerbaycan topraklarında Şemahı (1858 yılı Şemahı depremi sonucu il merkezi 1859 yılında Baku'ya taşınmış ve Baku guberniyası (vilayeti) diye adlandırılmıştır.) İrevan, Derbent (1860 yılında bu vilayet kaldırılmıştır), 1868 yılında Elizavetpol vilayetlerini kurmuştur.

Bu vilayetlerin kurulması ilk önce “makaslama” ilkesine dayanmıştı. 21 Mart 1828 tarihinde kurulan Ermeni vilayetine dört kaza bağlanmıştı: Bembek ve Şoragel, Erivan', Külpin ve Nahçıvan.³ 9 Haziran 1849 tarihli fermanına göre 1850 yılında Erivan Guberniyası kurulmuş ve Ermeni vilayeti

(*) Dr., *Tarih Bilimci*, (Türkler Projesi C.19)

- (1) Lerner V. A., Kolichestvennie i kachestvennie izmeneniya v sostave naseleniya Azerbaydjana v posledney treti XIX veka. Avtoref. kand. diss., Baku 1985; Muradaliyeva E. V., *Goroda Severnogo Azerbaydjana vo vtoroy polovine XIX veka*, Baku 1991; İskenderov A. G., “Klassovaya struktura gorodskogo i selskogo naseleniya Azerbaydjana v pervoy treti XIX v. ”, *Goroda Azerbaydjana v period kapitalizma*, Baku 1987
- (2) Musayev I., *Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Veziriyet ve Harici Dövlətlərin Siyaseti*, Baku 1996; Verdiyeva Kh. Yu., *Pereselencheskaya Politika Rossiyskoy İmperii v Severnomy Azerbaydjane*, Baku 1999; Safarov R., “İz Etnicheskoy İstorii Nahchivana XIX-nach. XX vekov”, *Nahçıvan MR-75, Elmi Eserler, Hüsusi Burakılış*, No. 5, 1999.
- (3) *Akti, Sobrannnie Kavkazskoy Arkeograficheskoy Komissiiy (dalee-AKAK)*, t. VII, Tiflis, 18-78, s. 47, ver. s. 38

ve Alexandropol kazası birleştirilerek, beş kazaya bölünmüştü. Sonraki yıllarda “makaslama” sürmüştü, 1870 yılında Şerur Dereleyez kazası kurulmuş ve 1868 yılında Ordubat kazasının Mihri bölgesi, Elizavetpol vilayetine verildiği için Erivan Guberniyası kesin olarak 1872 yılında oluşmuş ve yenibaştan yedi kazaya bölünmüştü: Erivan, Alexandropol, Nahçıvan, Novo-Bayazit, Sürmeli, Şerur-Dereleyez, Eçmiadzin.⁴

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Çukur-Seed topraklarında Rusya İmparatorluğu’nun sömürü siyasetinin taleplerine uygun olarak idari-coğrafi yapı tamamlanmıştı.

XIX. yüzyıl başlarında Azerbaycan’ın kuzey topraklarını işgal eden Rusya İmparatorluğu, amaca yönelik iskan siyaseti yürütmüş ve bunun sonucu olarak Erivan Guberniyası’nda ciddi demografik değişiklikler ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılın otuzlu yıllardan başlayarak hristiyan gruplar kuzey Azerbaycan’a yerleştirilmiştir. İskan edilenler arasında bulunan Ermeniler, Rusya İmparatorluğu’nun daha fazla güvenç ve ümit kaynağı idi. Çünkü IV. yüzyılda kendi devletini kaybeden Ermeniler, Rusya İmparatorluğu’na daha çok meyilliydiler. İran Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan Ermeniler, Doğu Hristiyanları oldukları için Rusya İmparatorluğu’nda yaşamak isteklerini de saklamıyorlardı. I. Petro’nun haki-miyeti döneminde dünyaya dağılan Ermenilerin arzusu: “Rusyanın onları müslüman zulmünden kurtarması”ydı,⁵ fakat Ermenilerin bu niyeti o zaman gerçekleşmemiş ve onlar elverişli durumun meydana gelmesini beklemek durumundaydılar.

XIX yüzyıl başlarında Rusya İmparatorluğu’ Güney Kafkas’ın ve Azerbaycan’ın kuzey topraklarını işgal ederken, Ermenilere bağlı büyük planlar tasarlamış ve 1813 yılında Gülistan Anlaşması imzalanmazdan önce bu planlarını gerçekleştirmeye koyulmuştur. Eylül 1806’da Rusya Kafkas ordusunun temsilcisi Nesvetayev’e verilen malumatta, Baya-

zit paşalığından 10 bin Ermeninin, Azerbaycan toprağı olan Erivan hanlığına göçmek arzusunda olduğu görülmektedir.⁶ Erzurum Ermenileri de Erivan hanlığında yaşamak istiyorlardı.⁷ Asırlarca taşıdıkları Ermeni devletinin kurulması ümitlerini Rusya İmparatorluğu’nun desteğine dayanarak besleyen Ermeniler, 1804-1813 arasındaki Rus-İran harbinde Güney Kafkasya’da askeri operasyonlar yapan Rus ordusuna aktif olarak yardımda bulunuyorlardı, General N. Sipyagin⁸ “Ermenilerin cesaretleri ve Rusya’ya olan sadakatlerini”⁹ zikretmekte; General N. F. Rtişev¹⁰ de Ermenilerin Rusya İmparatorluğu’na sadakatinden ve Rusya’ya önemli hizmetler yaptığından bahsetmektedir.¹¹

Tarihi belgeler adı geçen Rus general-larının fikirlerini desteklemektedir. P. D. Sisyanov’un¹² söylediğine göre, Ermenilerin ideolojik ve politik önderi başpiskopos Nerses Aştarakski, Rusların Gence hanlığını işgali sırasında yardım etmiştir. 1809 yılında İrevan kalesi general İ. V. Gudoviç¹³ tarafından kuşatılırken, üç kilise-Eçmiadzinebaşı olan Nerses Aştarakski Rusların askeri güçlerine

717

(4) *Pervaya Vseobshaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmparii 1897 Goda*, vıp. LXXI, s. V; *İstoriya Azerbaydjana*, t. II, Baku 1960, s. 153.

(5) Anninskiy A., *İstoriya Armyanskoy Serkvi (do XIX veka)*, Sankt-Peterburg 1898, s. 301.

(6) Nersesyan M., *İz İstarii Russko-Armyanskikh Otnosheniy*, t. I, Erevan 1956, s. 232.

(7) Verdiyeva H. Y., *XIX Esrin Birinci Yarisında Şimali Azerbaycan’ın Ebalisi*, Baku 1993, s. 14.

(8) Sipyagin Nikolay Martyanoviç, general-yaver general-teğmen, 1800 yılında Semyonovsk alayında askeri hizmete başlamış, 1827 yılı Martında Tiflis askeri gubernator (vali) görevine girmiş, 1828 yılında Tiflis’de aynı görevinin başındayken ölmüştür.

(9) Parsamyan V. A., *İstoriya Armyanskogo Naroda*, Erevan 1972, s. 30.

(10) Rtişev Nikolay Fyodoroviç, soylulardan olup, 1811 yılında Kafkas hattında yerleşen ordunun baş komandanı görevine atanmıştır 1812 yılından Heşterhan guberniyasının, Kafkas ve Gürcüstan’ın sınır ve sivil askeri birliklerinin baş komutanı görevine atanmıştır. 1813 yılında ona general rütbesi verilmiştir. 1816 yılında görevini kötüye kullandığı için görevinden alınmış ve ordudan atılmıştır.

(11) Ezov G. A., *Snosheniya Petra Velikogo s Armyanskim Narodom. Dokumenti*, Sankt-Peterburg 1898, s. XIX.

(12) Sisyanov P.D. 1802 yılında Kafkas müfettişliğinin İnfanteriya müfettişi, Heşterhan askeri gubernatoru ve Gürcüstan askeri komutanı olmuş. 2 Ocak 1804 yılında ayın 2’den 3’e geçen gece Gence kalesini ele geçirdiği için infanteriya-generalı rütbesi almıştı. 8 Şubat 1806 yılında Baku kalesi civarında Baku hanı Hüseyin Kulu hanın amcazadesi tarafından öldürülmüştür.

(13) Gudoviç Vasilı Semyonoviç, 1748 yılında doğmuş, Almanya’da eğitilmiş, 1776 yılında graf rütbesine layık görülmüştür. 1798 yılında Anapa’yı ele geçirdiği için II dereceden kutsal Georgi nişanı ile ödüllendirilmiştir. 1806 yılında Gürcüstan’ın yönetilmesi üzere davetیه almış ve 1807 yılında general-feldmareşal rütbesi almıştır.

yardım amacıyla “12 bin pud tahıl ve un, 25 bin pud barut”, göndermiş ve bununla da “Rus ordusunu zor bir durumdan kurtarmış ve yardımlarından ötürü pırlanta ile ödüllendirilmişti.¹⁴ Ermenilerin ve onların ideolojik ve politik önderinin “kahramanlıkları” üzerine Karabağ’ın Ermeni melikleri Sankt Peterburg’a, Rus filosunun amirali, Ermeni M. Lazarev’e malumat veriyorlardı.¹⁵

1804-1813 arasındaki I. Rus-İran Harbi’nin sonuçlarına göre tüm dünyaya dağılan Ermenileri Güney Kafkasya’ya yerleştiremeyen Rusya’ya karşı, onlar yine ümitlerini yitirmemişti. Bu yüzden de Ermeniler 1826-1828 yıllarında II. Rus-İran Harbi döneminde Rus ordusuna aktif surette yardım ediyorlardı. Bununla ilgili, kimi tarihçilere göre, “Ermeni zanaatçılar Şuşa’nın savunmasında büyük katkıda bulunmuşlar”,¹⁶ Erivan kalesi Rus ordusu tarafından kuşatılırken, Ermeniler yardım etmişlerdir.¹⁷

1826-1828 yıllarındaki II. Rus-İran ve 1828-1829 arasındaki Rus-Osmanlı Savaşı sonucunda İran ve Osmanlı Devletleri’nde yaşayan Ermenilerin kitle halinde bölgeye göç etmesi için elverişli koşullar oluştu. Ermenilerin Kuzey Azerbaycan’a göçü sırasında Rusya onları yakın yerlere yerleştirmeye gayret etmiş ve bölgede onları kendisine bir dayanak yapmayı amaç edinmişti. Rusya İmparatorluğu’ tasarladığı bu planı Azerbaycanlılar (ın) ve onların tarihi toprakları üzerinde gerçekleştirmişti. 21 Mart 1828 tarihinde alınan senato kararına göre 10 Şubat 1828 tarihinde İranla imzalanan antlaşmaya dayanarak, Rusya’ya katılan Erivan Hanlığı ve Nahçıvan Hanlığı bundan sonra emrimizle Ermeni vilayeti adlanacaktır” denilmektedir.¹⁸

Nahçıvan ve Erivan hanlıkları sayesinde Ermeni vilayetini kuran Rusya’nın hakim çevrelerindeki inanç, Ermenilerin metropol ülkenin sadık dayanağı olacağı yönündeydi. Bu fikir o dönemin tarihi belgelerinde kendi aksini bulmuştur: “Genellikle, Hristiyanları

(Ermenileri) Nahçıvan ve Erivan eyaletlerine iskan için teşvik gerekir, çünkü burada mümkün mertebe hristiyan nüfusun sayısının artırılması göz önünde bulundurulur”.¹⁹

Türkmençay Anlaşması’nın imzalanması sonucu 1828-1829 yıllarında İran’dan Kuzey Azerbaycan’a Ermeniler kitle halinde göç etmişlerdir. Sayıları 6,946 aile ve 35.560 kişiye ulaşmıştır.²⁰ Bunlardan 2.557 Ermeni ailesi Nahçıvan eyaletine yerleşmişti.²¹ Tahmini hesaplarımıza göre 1.400 Ermeni ailesi Erivan eyaletinde yerleşmişti. Edirne anlaşmasının imzalanması sonrası Osmanlı Devleti’nden Kuzey Azerbaycan’a Ermeniler göç etmeye başladı. 1829-1830 yıllarında Osmanlı Devleti’nden Güney Kafkasya’ya, özellikle de Kuzey Azerbaycan’a 14 bini aşkın Ermeni ailesi veya 84 binden fazla Ermeni göç etmişti.²² Göçen Ermenilerin ilk göç edenleri Gümrü civarında, Bembek ve Alagöz bölgelerinde başlıca olarak da yerli halkın -Azerbaycanlıların terkettikleri köylere yerleşmişlerdi.²³ 2.264 aile Kars’dan, 4.215 aile Bayazıt’tan gelmişti.²⁴

Böylece, Ermenilerin yoğun şekilde yerleştikleri araziler, tarihen Azerbaycan toprağı olan Erivan ve Nahçıvan hanlıkları olmuştur. Bu da şu gerçeği kanıtlıyor ki, XIX. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu’nun önünde Karabağ meselesi yoktu ve sömürü siyasetini yürüten devletin tek hedefi işgal edilen Türk topraklarında yeni Ermeni Devleti kurmak ve bunu imparatorluğun çıkarlarına tabi tutmaktı.

(14) Ezov G. A., *Ukaz rab.*, s. XXIII.

(15) Ezov G. A., *Ukaz rab.*, s. XIX.

(16) Parsamyan V. A., *İstoriya Armyanskogo Naroda*, Erevan 1972, s. 32.

(17) *Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza (sonra - SMOMPK)*, t. IV, s. 36.

(18) *SGIA-Rossii*, f. 880, op. 5, dok. 389, l. 18, ob.

(19) *AKAK*, t. VII, str ot 561-603.

(20) Shopen I., *İstoričeskij Pamjatnik Sostoyaniya Armyanskoy Oblasti v Epoku ee Prisoeineniya k Rossiyskoy Imperii*, Sankt-Peterburg 1852, s. 539.

(21) *Sobranie Aktov, Otnosyashikhsya k Obozreniya İstarii Armyanskogo Naroda*, Chast II, Moskva 1838, s. 369; Grigoryev V., *Statisticheskoye Opisanie Nabchevanskoy Povinsii*, Sankt-Peterburg 1833, s. 125-127; sm: NAIİ, inventar No. 84; *SGIA VUA*, g. 4329, l. 288.

(22) *Utverjdenie Russkogo Vladichestva na Kavkaze*, Pod red. V. A. Potto, tom IV, chast 2, s. 453.

(23) *Utverjdenie Russkogo Vladichestva*, t. IV, chast 2, s. 453.

(24) *SGIA Rosii*, f. 1377, op. 1, g. 41, l. 49.

Genellikle, XIX. yüzyılın birinci yarısında Kuzey Azerbaycan'da ciddi demografik değişiklikler ortaya çıkmıştı. Bu dönemde ülkeye gayrimüslim nüfus göç etmekle kalmıyor, yerli nüfusu oluşturan çok sayıda Azerbaycanlı da kendi ana yurtlarını, topraklarını terkedip gidiyorlardı. Öyle ki, 1830 yılı sonlarında Azerbaycanlılar Erivan', Nahçıvan hanlıklarını Bembek ve Şoragel, Şemşeddil topraklarını kitle halinde terkederek, genellikle İran ve Osmanlı Devleti'ne göçmüşlerdir. Onların topraklarına ise, yukarıda kaydettiğimiz gibi, adı geçen devletlerden göç ettirilen Ermeniler iskan edilmişti.²⁵

Gerçeğe dayanan tarihi kaynaklar Azerbaycanlıların göç sürecini kanıtlamaktadır. V. Grigoryev'e göre, 1827-1828 yıllarında Nahçıvan hanlığında yaşayan 4600 aileden 4170'i Azerbaycanlı Türk ailesi idi, yani²⁶ Azerbaycanlılar hanlık nüfusunun %90'dan fazlasını oluştuyorlardı. Türkmençay ve Edirne Anlaşmaları sonucu 1400 Azerbaycanlı Türk ailesi kendi topraklarını terk etmiş ve sonunda 1832 yılında bu arazide Azerbaycanlıların sayısı 2.791 aileye inmişti,²⁷ yani bu bölgenin nüfusunun %60'ını oluşturunuyordu.

İ. Şopen kendi araştırmalarında göstermektedir ki Rus-İran Harbi arifesinde (1826-1828) İrvan hanlığında 2.984 Azeri ailesinin yaşadığını, Rusya işgali sonrası ise bu arazide 847 Azeri ailesi kalmıştı. Bu rakamlar kısa bir süre zarfında Azerbaycanlıların burada sayıca % 35'de azaldığını açıkça kanıtlıyor. Kendi topraklarını terkederek Azerbaycanlılar İran ve Osmanlı devletlerine gitmişlerdi.²⁸ Böylece, bu tarihi aşamada baş gösteren demografik değişiklikler nüfusun etnik bünyesinde Ermeni ağırlığının artmasına yol açtı. Azerbaycanlıların yaşadığı Kever köyüne 1830 yılında gelen Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'nun Bayazıt şehrinde göç ettikleri için toprağa Novo-Bayazıt adı verilmişti ve Novo-Bayazıt şehrinde yalnız Ermeniler oturuyorlardı.²⁹ Onların sayısı XIX. yüzyıl ortalarında 2,560 kişiye ulaşmıştı.³⁰ Novo-Bayazıt kazasında ise aynı yıllarda

23.038 Ermeni, 8.207 Azerbaycanlı yaşıyordu,³¹ yani yerli halkın sayısı buraya yerleştirilen Ermenilerin sayısından üçte bir azdı yani yüzde 36'yı oluşturunuyordu. Ocak 1896 yılının göstergelerine göre ise Novo-Bayazıt şehrinde Azerbaycanlılar yaşamıyordu, Novo-Bayazıt kazasında ise Azerbaycanlılar kaza halkının yüzde 28.5'ini oluşturdıkları halde, Ermeniler yüzde 66,4'ünü oluşturunuyorlardı.³² Demek ki, 40 yıl zarfında bu kazada Azerbaycanlıların sayısı yüzde 7,5 azalma göstermişti. Bu da yukarıda gösterdiğimiz gibi, toplumsal ve demografik nedenlerle açıklanabilir.

Benzer durum Erivan vilayetinin Aleksandropol kazasının Bembek bölgesinde de meydana gelmiştir. XIX. yüzyılın 50'li yıllarında burada 1,513 Ermeni ailesi yaşadığı halde, Azerbaycanlı ailelerinin sayısı 166 idi.³³ Yani Azerbaycan Türkleri bu araziye göçenlerin ortalama yüzde 10'unu oluşturunuyorlardı. Oysa ki, 1830 yılına kadar burada daha çok yerli Azerbaycan Türkleri yaşamıştı.³⁴ Erivan vilayetinin Aleksandropol kazasının Şoragel mıntakasında durum daha karmaşık idi. Bu arazinin iklimi susuz ve kuraktı. Edirne barış anlaşmasından sonra bu araziye Kars, Erzurum ve Bayazıt paşalıklarından, Muş ve Van'dan gelen Ermeniler yerleştirilmişlerdi.³⁵ Sonuçta Şoragel mıntakasında demografik değişiklikler ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyıl ortalarında burada 5.239 Ermeni ailesi yaşı-

- (25) Parvitskiy V. A., "Ekonomicheskii Bit Gosudarstvennikh Krestyan Yugo Zapadnoy Chasti Novobayazitskogo Uezda Erivanskoy Gubernii", *Material Dlya Izucheniya Ekonomicheskogo Bita Gosudarstvennikh Krestyan Zakavkazskogo Kraya (dalee-MIEBGKZK)*, t. I, chast 1, Tiflis 1886, s. 317; *Kavkazskiy Almanakh na 1904 god*, Tiflis 1903, s. 116; Volkova H. G., "Etnicheskie Prosesi v Zakavkazye v XIX-XX Vekakh", *Kavkazskiy Etnograficheskiy Sbornik (dalee - KES)*, Moskva 1967, s. 6.
- (26) *Statisticheskoe Opisaniye*, s. 31; Shopen İ., *İstoricheskiy Pamyatnik*, s. 540-541.
- (27) *Statisticheskoe Opisaniye*, s. 31.
- (28) Shopen İ., *İstoricheskiy Pamyatnik*, s. 541.
- (29) *Kavkazskiy Kalendar (dalee-KK) na 1853 god*, Tiflis 1852, otd. III, s. 357.
- (30) *KK na 1855 god*, Tiflis, 1854, otd. III, s. 412-413.
- (31) *KK na 1855 god*, Tiflis, 1854, otd. III, s. 416-417.
- (32) *ES*, t. XXI, s. 261.
- (33) *KK na 1855 god*, s. 347.
- (34) *Obozrenie Rossiyskikh Vladeniy za Kavkazom v Statisticheskoy, Etnograficheskoy, Topograficheskoy i Finansovoy Otnosheniye*, S. Peterburg 1836, g. s. 2, s. 303-304.
- (35) Zelinskiy S. P., "Ekonomicheskii Bit Gosudarstvennikh Krestyan v Shoragele, Aleksandropolskogo Uezda Erivanskoy Gubernii", *MIEBGKZK*, t. 1, chast 1, s. 1, 4; *KK na 1855 god*, s. 341.

yordu ve Azerbaycanlılar ise yalnızca 32 aileden ibaretti.³⁶

Tüm bu olaylar ve sayısal göstergeler XIX. yüzyılda ortaya çıkan demografik değişiklikler Rusya İmparatorluğu'nun yürüttüğü ve gerçekleştirebildiği göç siyaseti sonucu ilk önce 1830lu yılların sonlarında Ermenilerin kitle halinde ve diğer Hristiyan grupların da zaman zaman Kuzey Azerbaycan'a yerleştirilmesi gerçeğiyle karşılaştığımız gerçeğini gösteriyor. Yerli nüfus da aynı dönemde Rusya'nın işgal siyaseti sonucu kendi ana yurtlarını terketmek zorunda kalmışlardı. Bizim bu fikrimizi destekleyen F. R. Markova da Erivan hanlığı Rusya İmparatorluğu'na tabi tutuluncaya dek burada nüfusun başlıca kısmını Azerbaycanlıların oluşturduğu görüşündedir.

XIX. yüzyılın 30-40'lı yıllarında Azerbaycanlılar İran ve Osmanlı Devletlerine göçmüş, onların boşalttığı köylere, örneğin, Erdeşir, Beydiyezli ve diğerlerine, yukarıda kaydedildiği gibi, belli dönemlerde göçen Ermeniler yerleştirilmişti. Yerli idari kurumlar Azerbaycanlıları kendi köylerinden göç ettiriyor, onların yerine ise göç ettirilen Ermeni ve Aysorları yerleştiriyorlardı. 1840'lı yıllarda Aşağı Küleser köyünden sürülen Azerbaycanlılar boş arazide Şor-kent köyünü kurmuşlardı. Aşağı Külser'e ise Aysorlar yerleştirilmişlerdi.³⁷

Böylece, yukarıda gösterdiğimiz toplumsal süreçler bölgede sonradan gelen nüfusla yerli nüfus arasında demografik bilanço çok etkilemiş, bölge halkının etnik bileşimine ciddi yönden etki yapmıştır, yani göçme, göç ettirilme siyaseti, sonunda demografik değişikliklere yol açmıştı. XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında Rusya İmparatorluğu'nun Güney Kafkasya'da, bu arada Kuzey Azerbaycan'da takip ettiği sömürgecilik ve göç siyaseti sonucunda yerli nüfus Azerbaycanlıları Erivan vilayeti nüfusunun etnik yapısında üstün düzeyi oluşturmu-

yorlardı. Böyle bir demografik durumun sebep ve sonuçları şunlardır:

a) Bir taraftan XIX. yüzyılın birinci yarısında Rusya İmparatorluğu'nun işgalı ile Azerbaycanlıların bir kısmı bu bölgeden İran ve Osmanlı Devletlerine göç etmiş ve böylece Azerbaycanlıların sayısı azalmıştır. Diğer taraftan da Rusya İmparatorluğu'nun takip ettiği göç siyaseti sonucu Ermeniler İran ve Osmanlı Devletlerinden göçürülerek, Kuzey Azerbaycan'a ve daha çok da Erivan vilayetine yerleştirilmiş ve bölge halkının etnik yapısında güçler dengesi onların lehine değişmiştir. Bunu istatistiksel rakamlar da gösteriyor. 1886 yılında Erivan vilayetinde 670.405 kişiden 377.521'i Azerbaycan Türküydü. Bu da vilayet nüfusunun yüzde 53.1'ini, kapsıyordu; XX. yüzyılın başlarına ait göstergelere göre ise 1.120.242 kişiden 373.582'si Azerbaycanlı idi, bu da vilayet nüfusunun %33.3'ünü oluşturuyordu.³⁸

Rusya İmparatorluğu'nun maksatlı göç siyaseti sonucu XIX. yüzyıl başlarında Kuzey Azerbaycan'da Ermenilerin sayısı çok artış gösterdi. İran ve Osmanlı devletlerinden 1828-1830'lu yıllarda Kuzey Azerbaycan'da yerleştirilen Ermenilerin sayısı 21.690 aileye veya yaklaşık 119.5 bin kişiye ulaşmıştı. Ermenilerin çoğu I. Nikolay'ın ilan ettiği Ermeni vilayetine yerleşmişlerdi. Yapılan araştırmalar şu gerçeği kanıtlıyor ki, Rusya İmparatorluğu' bu araziye işgal edinceye dek, Azerbaycan'ın bu tarihsel topraklarında nüfusun büyük kısmını zaten Türkler oluşturuyorlardı. 1828 yılına kadar, ayrı ayrı araştırmacıların elde ettiği göstergelere göre, burada 81.749 Azerbaycan'lı ve 25.151 Ermeni yaşıyordu.³⁹ İran ve Osmanlı Devletlerindeki Ermeniler kitle halinde Kuzey Azerbaycan'a göç ettirilmiş, bunun sonucu olarak Ermeni

(36) Markova F. P., "Ekonomicheskiy Bit Gosudarstvennikh Krestyan Erivanskogo Uezda", *MIEBGKZK*, t. III, Tiflis 1886, s. 5.

(37) Verdiyeva Kh. Yu., *Pereselencheskaya Politika Rossiyskoy Imperii v Severnoy Azerbaydjane*, Baku 1999, s. 263.

(38) Erisov A. D., "Dannie ob Armyanskom Naselenii v Rossii", *Izvestiya Kavkazskogo Otdela Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva (dalee-Izvestiya KOİRGU)*, Tiflis 1881, t. VII, No. 1, s. 92.

(39) Verdiyeva Kh. Yu., *Pereselencheskaya Politika*, s. 228.

vilayetinde Ermenilerin sayısı 81,610⁴⁰ kişiye çıkmış ve böylece, tarihsel Azerbaycan topraklarında Ermenilerin özgül ağırlığı 3.3 defa artmış ve sayıca Azerbaycanlı Türklerden fazla olmuşlardır.

Ermenilerin göçü son yıllara dek sürmüştü. Kırım (1853-1856 yy.) ve son olarak Rus-Osmanlı (1877-1878 yy.) harpleri sonrası Ermenilerin sayısı Azerbaycan'ın aynı bölgesinde bir hayli artış göstermişti. 1873 yılı göstergelerine göre Erivan vilayetinde 221.191 Ermeni kaydedilmiştir.⁴¹ Oysa ki, 1831-1833 yılları nüfus sayımına göre bu arazide Ermenilerin sayısı 81.610 kişi idi. Demekki, 40 yıl zarfında Ermenilerin sayısı yaklaşık üç defa artmıştır. 1868 yılında Mihri mıntakasının Ordubat kazasından alınıp yeni kurulan Yelizavetpol vilayetine verildiğini göz önüne aldığımızda,⁴² Erivan vilayeti arazi yönünden küçülse de, burada Ermenilerin sayısı artmaktaydı.

Şu bir gerçektir ki, Erivan vilayetinde aynı yıllarda Ermenilerin sayısı demografik nedenlerle değil de nüfusun göçürülmesi sürecinde, yani nüfusun mekanik hareketi sayesinde artmıştır. Bu süreç sonraki yıllarda da hızını kaybetmeden sürmüştür. 1886 yılı göstergelerine göre Ermenilerin sayısı 375.700 kişiyle ulaşmıştı.⁴³ Bu da araştırdığımız dönemde Ermenilerin Erivan vilayetinde sayıca artışının, göçe bağlı bulunduğunu gösteriyor. 1877-1878 yıllarında Rus-Osmanlı Harbi sona erdikden sonra Ermeniler Osmanlı İmparatorluğu'ndan Kuzey Azerbaycan'a göçmüş, sonuçta sayıları Erivan vilayetinin Aleksandropol kazasında yüzde 24,29 ve Novo-Bayazıt kazasında yüzde 22,78 artmıştır.⁴⁴

1897 yılında Erivan vilayetinde Ermenilerin sayısı 439.926 kişiye ulaşmıştı.⁴⁵ 1886 yılı istatistik göstergelerinden farklı olarak, Ermenilerin sayısı 64,226 kişidir ve yüzde 17,18 artmıştır. Ermenilerin 11 yıl zarfında bu sayısal artışı göstermesi, 1890 yıllarında Osmanlı İmparatorluğunda ortaya çıkan sos-

yal-siyasal süreçlerle ilgilidir. XIX. yüzyılın sonlarında Van'da, Samsun'da Ermeni ayaklanmaları bastırıldıktan sonra 10 binlerce Ermeni Rusya İmparatorluğuna, Güney Kafkasya'ya gelmiştir. N.N. Şavrov'a göre bu olaylar sırasında 90 bin Ermeni Güney Kafkasya'ya yerleşmiş ve onların çoğu Kuzey Azerbaycan'da meskunlaşmıştı.⁴⁶ A. E. Alektorova göre ise XIX. yüzyıl sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda vuku bulan olaylar sonrası Güney Kafkasya'ya 42 bin Ermeni göç etmişti.⁴⁷

Batı tarihçilerinin kanısınca yukarıda gösterilen olaylar sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan Güney Kafkasya'ya 60 bin Ermeni göçmüştü.⁴⁸ Bu sorunla ilgili olarak Sovyet tarihçileri çeşitli rakamlar gösteriyorlardı. M. S. Lazarev'e göre "1894-1896 yıllarında, Rusya'ya 50 bin Ermeni gitmişti".⁴⁹ D. İ. İsmayılzade ise, 1895-1896 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'ndan Güney Kafkasya'ya 35 bin Ermeni göç etmişti demektedir.⁵⁰

Bu sorun ele alınırken, Kafkasya valisi İ. İ. Vorontsov, 1906 yılında Rusya İmparatorluğu'nun Bakanlar Kurulu başkanı görevine tayin edilen P. A. Stalıpin'e gönderdiği mesajda 1895-1896 yılları olayları sırasında Osmanlı İmparatorluğu'ndan 75 bin Ermeninin Güney Kafkasya'ya göç ettiğini yazmış-

(40) Zelinskiy S. P., "Plemennoy Sostav, Religiya i Proiskhojdenie Gosudarstvennikh Krestyan", *Svod Materialov po İzucheniyu Ekonomicheskogo Bita Gosudarstvennikh Krestyan Zakavkazskogo Kraya (dalee-Svod MİEBGKZK)*, t. II Tiflis 1887, s. 166-170.

(41) *Pervaya Vseobshaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmparii 1897 Goda*, Vpusk LXXI, s. V.

(42) *Svod Statisticheskikh Dannikh o Naselenii Zakavkazskogo Kraya, İzvlecheniye iz Posemeynikh Spiskov 1886 Goda*, Tiflis 1893, s. 534.

(43) Zelinskiy S. P., "Ukaz. rab.", *Svod MİEBGKZK*, t. II, s. 131.

(44) *Pervaya Vseobshaya Perepis*, vip. LXXI, gl. XIV, s. 58-59.

(45) Shavrov H. H., *Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazye i Predstoyashaya Rasprodaja Mugani İnorodsam*, Baku 1990, s. 64 (perepechatka).

(46) Alektorov A. E., *İnogorodst v Rossii. Sovremannye Voprosi*, Sankt-Peterburg 1906, s. 60.

(47) *Armıyanskiy Genosit: Mif i Realnost*, Baku 1993, s. 204.

(48) Lazarev M. S., *Kurdskiy Vopros 1891-1917 Godakh*, Moskva 1972, s. 88.

(49) İsmayılzade D. İ., *Russkoe Krestyanstvo v Zakavkazye*, Moskva 1982, s. 120.

(50) *Siyasi Partiyalar ve İctimai Herekatlar. (Dövlət Arşivi) - (SPVİH-DA) f. 276, siy. 8; iş 265, ver. 12; bak. Verdiyeva Kh. Yu., Pereselecheneskaya Politika Rossiyskoy İmparii v Severnom Azerbaydjane*, Baku 1999, s. 125.

tır.⁵¹ Bu durum tarihi belgeye yansıdığı için biz kendi araştırmalarımızda işte buna dayanarak şöyle bir sonuca varıyoruz ki, 1886 ve 1891 yılları zarfında Erivan vilayetinde Ermeni nüfusunun sayıca artışı XIX. yüzyılı sonlarındaki göç olaylarından çok etkilenmiştir. XX. yüzyıl sonlarında Erivan vilayetinde Ermenilerin sayısı 1916 yılında 669.871 kişiyi bulmuştur.⁵² 1916 yılının istatistik göstergeleri ile 1897 yılı sonuçlarının karşılaştırılması gösteriyor ki, 19. yüzyıl zarfında bu vilayette Ermeni nüfusunun sayısı 229.945'e ulaşmış, yani yüzde 34.3 artmıştır.

XX. yüzyılı başlarında Ermenilerin sayısının Erivan vilayetinde hızla artması, ilk önce I. Cihan Savaşı yıllarında meydana gelen olaylarla ilgiliydi. Rus ordusunun Kafkas cephesinde elde ettiği başarılar sonucunda Anadolu'nun belli bir kısmı işgal edilmişti. Bu durumu kullanan Ermeni bölücüler 1915 yılı ilkbaharında Van'da Rusya İmparatorluğu'na dayanarak, "sözde Ermeni devleti" kurmuş ve Türk nüfusuna karşı soykırım hareketi yapmışlardı.⁵³ Rusya İmparatorluğu'ndan tam destek alamayan Ermeni komitacıları 1915 yılı yazında "Van Cumhuriyetinin" ortadan kaldırılması sonucu, Anadolu'nun ayrı ayrı yerlerinde ayaklanmaya gayret etseler de, bunu başaramamış ve Osmanlı Devleti'nin kesin müdahalesiyle Ermeni bölücülerinin planları suya düşmüştü. Tabii ki, savaş sırasında beşinci kol rolünü yerine getiren Ermenilerin Anadolu'da kalmaları imkansız ve amaca aykırı olduğundan, Ermeniler Osmanlı hakim daireleri tarafından kitle halinde Mezopotamya ve Suriye'ye tehcir edilmişlerdi.

Osmanlı Devleti'nin bu hareketi Ermeni müfrezelerinin imparatorluk arazisinde terörist faaliyetine karşı bir cevaptı.

Böyle bir ortamda Osmanlı İmparatorluğu'nda işledikleri cinayetlerin sorumluluğunu üzerlerinden atan Ermeniler kitle halinde Güney Kafkasya'ya ve ilk önce Erivan'a geldiler. Yalnız 1915 yılı sonbaharında Erivan

etrafında ordugaha 23 bini aşkın göçmen yerleşmişti.⁵⁴ 1916 yılı yazında ise Erivan'da yaklaşık 17 bin göçmen yaşıyordu.⁵⁵ Böylece gerekli olgusal malzemeler XX. yüzyıl başlarında Erivan'da Ermenilerin sayısal artışının demografik faktörlere değil de mekanik yer değiştirmelere bağlı olduğu gerçeğini gösteriyor.

Yukarda gösterilen tarihi belgelere, gerekli olgusal malzemelere ve istatistik göstergelere dayanarak diyebiliriz ki, araştırdığımız döneme ait Erivan'da Ermenilerin sayısının hızlı artışı nüfus yer değiştirmesi ile ilgili olmuştur. Bu dönemde Ermeniler dışında Erivan'a maksatlı bir biçimde Kürtler de göçürülmüştür.

Araştırdığımız dönemde Erivan'ın etnik yapısına Ruslar da dahil olmuştur. 1850 yılı başlarında Rus tarikatçılarından prgunlar Erivan'ın Alexandropol kazasını mesken edinmiş,⁵⁶ 1854 yılında prgunlar bu gubernyanın Novo-Bayazit kazasının Yelenovka, Semyonovka ve Konstantinovka köylerine göçmüşlerdir.⁵⁷ 1870 yılında ise Ruslar Erivan vilayetinin İrevan kazasında meskun olmuşlardı. Yelizavetpol vilayetinin Kazah kazasının Mihaylovka köyünden göçen Ruslar İrevan kazasında Novo-Nikolayevka köyünü kurmuşlardı.⁵⁸ Fakat araştırdığımız dönemde Ermeniler ve Kürtlerden farklı olarak, Rusların meskun olması süreci Erivan'da pek hızlı değildi. 1886 yılı göstergelerine göre Erivan'da 7,048 Rus yaşıyordu ve onlar vilayet nüfusunun %11'ini oluşturmuyorlardı. Onlardan 3.090'ı Ortodoks, 3,958'i ise tarikatçı idi.⁵⁹ 1897 yılı göstergelerine göre ise vilayette 21,298 Rus kayda geçirilmişti ki,⁶⁰ onlar da nüfusun %2,6'sını oluşturmuyorlardı.

(51) KK na 1917 god, Tiflis 1916, s. 218-219.

(52) Jorc de Malevil, *Armıanskaya Tragediya 1915 Goda*, Baku 1990, s. 28 (pervod s Fransuzskogo).

(53) SPVİHDA, f. 276, siy. 8, iş 513, ver. 8 arxa.

(54) SPVİHDA, f. 276, siy. 8, iş 513, ver. 9.

(55) Shopen I., *Istoricheskiy Panıyatnik*, s. 529.

(56) Dingelshedt N., *Zakavkazskiy Sekti. Pervie Prigum v Zakavkazye*, Sankt-Peterburg 1885, s. 44-46.

(57) Dingelshedt N., *Göst. eser*, s. 42.

(58) Markova F. P., "Ekonomicheskiy Bit Gosudarstvennikh Krestyan Erivanskogo Uezda", *MİEBGKZK*, t. II, Tiflis 1886, s. 5.

(59) *Svod Statisticheskikh Dannıkh o Naselenii*, s. 535.

(60) *Pervaya Vseobshaya Perepis*, 1905, vip. LXXI, s. 58-59.

11 yıl zarfında Rusların sayısı 14,250 kişiye çıkmış ve %202,1 artış göstermişti. Bu göstergelere dayanarak, bu yıllarda Rus nüfusunun artışının göçe bağlı olduğunu söylemek mümkündür.

Böylece, Rusya İmparatorluğu'nun takip ettiği amaca yönelik ve durmadan gerçekleştirdiği göç siyaseti sonucunda araştırma konumuzu oluşturan dönemde Erivan Guberniyası nüfusunun etnik bileşiminde ciddi değişiklikler ortaya çıkmıştır.

Vilayet nüfusunun nomenklatürüne yeni etnoslar-Ruslar- girmiş, kitle halinde göçler sonucu Ermenilerin özgül ağırlığı hızla artış göstermiştir. Rusya'nın işgalcı, sömürgecilik siyaseti sonucunda Erivan'da Azerbaycan'ın yerli nüfusunun sayısının ve dolayısıyla özgül ağırlığının azalması hızlanmış, bu da Azerbaycan'ın ilerideki müthiş ve türlü facialarının başlangıcı olmuş, Azerbaycan topraklarının mezata çıkarılmasına zemin hazırlamıştır.